

KS. WALDEMAR BARTOCHA
Łódź

KSZTAŁTOWANIE SIĘ OBRZĘDÓW ŚWIĘCEŃ BISKUPA OD TRADYCJI APOSTOLSKIEJ DO PONTYFIKAŁU RZYMSKO- -GERMAŃSKIEGO (ZARYS HISTORYCZNO-LITURGICZNY)

Celem niniejszego opracowania jest prześledzenie w wymiarze historyczno-dokumentacyjnym ewolucyjnych faz kształtowania się struktury obrzędów święceń biskupa od III do X wieku. Wybrane granice czasowe wyznaczają dwa ważne dla historii liturgii święceń dokumenty źródłowe, a mianowicie: *Tradycja Apostolska* Hipolita Rzymskiego i *Pontyfikał rzymsko-germański*. Punkt ciężkości niniejszego studium spoczywa zatem nie tyle na szczegółowej analizie samych tekstów obrzędów, ich wielorakich implikacji pastoralnych i ascetycznych, ile raczej na zaprezentowaniu procesu kształtowania się struktur obrzędowych święceń biskupa i ich wpływu na rozwój teologii sakramentu święceń.

1. ŚWIĘCENIA BISKUPA W *TRADYCJI APOSTOLSKIEJ*

Na przestrzeni dziejów różnie patrzono na sakrament święceń. Trudno dokładnie ustalić, od kiedy zarysowuje się widoczna różnica między biskupem a prezbiterem. Najstarszą, w miarę dokładną dokumentację obrzędów święceń biskupa podaje *Tradycja Apostolska* Hipolita Rzymskiego z około 215 roku, która przedstawia trójstopniową hierarchię duchownych¹. Charakterystyczną cechą *Tradycji Apostolskiej* jest wyraźne odróżnienie biskupstwa, prezbiteratu i diakonatu od innych posług. Ordynacja wyżej wymienionych posług dokonuje się poprzez

¹ Zagadnienie święceń biskupa w świetle *Tradycji Apostolskiej* Hipolita Rzymskiego podejmują między innymi: J. Lécuyer, *Episcopat et presbytérat dans les écrits d' Hippolyte de Rome*, *Recherches de science religieuse* 41(1953), s. 30-50; W. Rordorf, *L'ordination de l'évêque selon la Tradition Apostolique d'Hippolyte de Rome*, *Questions liturgiques* 55(1974), s. 137-150; K. Richter, *Zum Ritus der Bischofsordination in der „Apostolischen Überlieferung“ Hippolyts von Rom und davon abhängigen Schriften*, *Archiv für Liturgiewissenschaft* 17/18(1975-1976), s. 7-51.

nałożenie rąk, co nie jest wymagane przy pozostałych posługach. W obrzędzie święceń biskupa gest ten spełnia najpierw biskup główny szafarz, po nim dwaj inni współszafarze oraz wszyscy obecni biskupi. Zdaniem A. Santantoni rytuał zawarty w *Tradycji Apostolskiej* Hipolita Rzymskiego doskonale wyraża mistyczną naturę tego gestu: cisza przeznaczona na modlitwę *in corde propter discensionem spiritum*, biskupi nakładający na elekta swoje ręce oraz słowa biskupa głównego konsekratego, to wszystko tworzy tę samą rzeczywistość stwarzającą i uświęcającą².

Według opinii B. Botte, żadna z późniejszych czy późnośredniowiecznych formuł modlitw ordynacji biskupa nie była tak poprawna teologicznie i bogata doktrynalnie, jak ta z *Tradycji Apostolskiej* Hipolita, ponieważ biskup jest ukazany tutaj jako następca Apostołów, czyli przedstawia się go w kluczu sukcesji apostoelskiej³. Ważną sprawą jest także nakładanie rąk na głowę elekta przez więcej niż jednego biskupa, ponieważ zwyczaj ten wskazuje na to, iż ordynowany jest włączany do Kolegium Biskupów⁴. Ta tradycja Kościoła, pochodząca z *Tradycji Apostolskiej* Hipolita, zostanie usankcjonowana później na Soborze w Nicei w 325 r. (kan. 4)⁵ i przejęta przez obecną naukę i prawodawstwo Kościoła⁶. Istotne wydaje się również to, iż w świetle wspomnianego dokumentu tylko biskupi, a nie prezbiterzy, biorą udział w nałożeniu rąk⁷. W ten sposób, jak słusznie zauważa B. Kleinheyser, zostaje zaakcentowany fakt, że w święceniach kolegialność *ordo episcoporum* posiada wyższą rangę od kolegialności, która wiąże poszczególnego biskupa z jego prezbiterium⁸.

Z analizy *Tradycji Apostolskiej* Hipolita wynika, iż podczas święceń biskupich ma miejsce podwójne nałożenie rąk: pierwsze jest dokonane przez wszystkich biskupów, którzy uczestniczą w święceniach, podczas gdy pozostali uczestnicy celebracji modlą się w ciszy; natomiast drugiego nałożenia rąk dokonuje

² Por. A. Santantoni, *L'ordinazione episcopale. Storia e teologia dei riti dell'ordinazione nelle antiche liturgie dell'Occidente*, Roma 1976, s. 33.

³ Por. J. Lécuyer, *Épiscopat*, w: *Dictionnaire de spiritualité, ascétique et mystique. Doctrine et histoire*, red. M. Viller, F. Cavallera, J. de Guibert, t. IV/1, Paris 1960, kol. 866.

⁴ Por. J. Nowak, *Święcenia biskupa*, *Roczniki Teologiczne* 49(2002)8, s. 102-103.

⁵ Por. *Dokumenty Soborów Powszechnych*, t. I, red. A. Baron, H. Pietras, Kraków 2001, s. 29.

⁶ Por. Sobór Watykański II, *Konstytucja dogmatyczna o Kościele „Lumen Gentium”*, w: Sobór Watykański II, *Konstytucje – Dekrety – Deklaracje*, Poznań 2002, nr 22; *Kodeks Prawa Kanonicznego*, Poznań 1984, kan. 1014.

⁷ Według *Tradycji Apostolskiej* w święceniach biskupich tylko członkowie *ordo episcoporum* mogą włożyć na kandydata ręce, natomiast kolegium prezbiterów jedynie biernie asystuje przy wykonywaniu tego obrzędu – por. Hipolit Rzymski, *Tradycja Apostolska*, I, 1, w: *Antologia literatury patrystycznej*, opr. M. Michalski, t. I, z. 2, Warszawa 1969, s. 85.

⁸ Por. B. Kleinheyser, *Ordinazioni e ministeri*, w: *La liturgia della Chiesa. Manuale di scienza liturgica*, vol. 9: *Celebrazioni sacramentali – III: Ordine, Matrimonio, Vita religiosa, Esequie, Benedizioni, Esorcismo*, red. B. Kleinheyser, E. von Servus, R. Kaczynski, Torino 1994, s. 48.

jeden biskup, ten, który na prośbę zgromadzonych wypowiada słowa modlitwy konsekuracyjnej. To podwójne nałożenie rąk jest różnie interpretowane przez liturgistów. Powstaje bowiem pytanie, czy chodzi w tym przypadku o dwa odrębne od siebie gesty czy też w tym podwójnym nałożeniu rąk należy widzieć raczej jeden gest.

M. Paternoster rozpatruje pierwsze nałożenie rąk jako gest epikletyczny, podczas gdy drugie uważa za prawdziwy gest liturgiczny⁹. W innym swoim opracowaniu ten sam autor stwierdza, iż podwójne nałożenie rąk stanowi rezultat nakładania się na siebie dwóch różnych schematów obrzędowych¹⁰. Większość badaczy *Tradycji Apostolskiej* widzi jednak w podwójnym nałożeniu rąk jedno działanie obrzędowe, które rozwija się w dwóch momentach. Tym, co łączy pierwsze i drugie nałożenie rąk w integralną całość jest wymiar epikletyczny¹¹. Nałożenie rąk przez biskupów asystujących jest już samo w sobie gestem prośby o Ducha Świętego. Cała wspólnota prosi o Ducha, modląc się w ciszy, a biskup konsekратор w imieniu wspólnoty eklezjalnej prosi o „Ducha, który włada i kieruje” (*Spiritus principalis*) dla elekta, wypowiadając słowa modlitwy konsekuracyjnej¹².

W ordynacji biskupa, jaką opisuje *Tradycja Apostolska*, można wyodrębnić dwie fazy: 1) wybór kandydata przez cały lud, ogłoszenie wyniku wyboru, akceptacja ludu biorącego udział w wyborze, a przede wszystkim sąsiednich biskupów, którzy przybyli na ordynację; 2) właściwy obrzęd święcenia, obejmujący: gest nałożenia rąk, modlitwę, pocałunek pokoju i Eucharystię¹³. Po dokonaniu ordynacji wszyscy obecni biskupi pozdrawiali nowo ordynowanego pocałunkiem. Obrzęd ordynacji kończyła Eucharystia, którą nowy biskup celebrował we wspólnocie, wraz ze swoim prezbiterium i diakonami¹⁴. W *Tradycji Apostolskiej* nie ma żadnej wzmianki na temat Liturgii Słowa przed święczeniami¹⁵. Reasumując, należy stwierdzić, iż obrzędy święceń biskupa, jakie zawiera *Tradycja Apostolska*,

⁹ Por. M. Paternoster, *L'imposizione delle mani nella chiesa primitiva. Rassegna delle testimonianze bibliche, patristiche e liturgiche fino al secolo quinto. Tentativo di ricerche dell'antica tradizione liturgica in ordine al conferimento del ministero in connessione con il gesto dell'imposizione delle mani*, Roma 1977, s. 5-6.

¹⁰ Por. M. Paternoster, *Il ministero nella Traditio apostolica di Ippolito e nelle costituzioni ecclesiastiche della chiesa antica*, Teologia del Sacerdozio, t. XI: *El ministero en los primeros siglos*, Burgos 1979, s. 99-101.

¹¹ Por. A. Santantoni, *L'ordinazione episcopale*, dz. cyt., s. 30; G. Cavalli, *L'imposizione delle mani nella tradizione della Chiesa Latina. Un rito che qualifica il sacramento*, Roma 1999, s. 60; R. Arnau, *Orden y Ministerios*, Madrid 2005, s. 93-94.

¹² Por. R. Arnau, dz. cyt., s. 94.

¹³ Por. B. Nadolski, *Liturgika*, t. III: *Sakramenty. Sakramentalia. Błogosławieństwa*, Poznań 1992, s. 160-161.

¹⁴ Por. Hipolit Rzymiski, *Tradycja Apostolska*, I, 1, dz. cyt., s. 86.

¹⁵ Por. B. Kleinheyer, *Ordinazioni e ministeri*, dz. cyt., s. 52.

charakteryzują się prostotą i klarownością w swej strukturze¹⁶. Dopiero następne wieki zaczęły poszerzać te obrzędy o drugorzędne elementy celebracyjne, które z czasem stały się tak liczne, że trudno było rozpoznać to, co należało do samej istoty obrzędów święceń.

2. NAŁOŻENIE EWANGELIARZA W LITURGII WSCHODNIEJ I ZACHODNIEJ ŚWIĘCEŃ BISKUPICH

Jeżeli chodzi o kształtowanie się pozostałych elementów obrzędów święceń biskupa w tym okresie, należy w tym miejscu zwrócić uwagę na nakładanie Ewangeliarza na głowę przyjmującego biskupstwo, o którym wspominają po raz pierwszy *Konstytucje Apostolskie*¹⁷. Ten ostatni dokument to pismo zachodniosyryjskie z około 380 roku, szczególnie ważne z punktu widzenia studium liturgii święceń na Wschodzie, gdyż stanowi ono źródło bezpośrednie dla różnych rytuałów zarówno antiocheńskich, jak i aleksandryjskich¹⁸. W świetle *Konstytucji Apostolskich*, dwaj diakoni trzymają Ewangeliarz nad głową kandydata do biskupstwa podczas całej modlitwy konsekracyjnej¹⁹. Ryt ten spotykamy następnie w południowej Galii około 480 roku²⁰. Pojawia się w *Statuta Ecclesiae Antiqua*, które zajmują szczególne miejsce wśród dokumentów na temat życia Kościoła galijsko-rzymskiego V wieku. Jednakże, w porównaniu z *Konstytucjami Apostolskimi*, ten ostatni dokument zawiera ważną innowację. Księgę Ewangelii nakładają na głowę elekta nie dwaj diakoni, lecz dwaj biskupi (kan. 90)²¹.

Nie ma zgody w opiniach liturgistów, co do pochodzenia tego rytu. Na pewno nie narodził się w Galii. Zdaniem B. Botte, *Statuta Ecclesiae Antiqua* mogły zaczerpnąć go z dwóch alternatywnych źródeł: z *Konstytucji Apostolskich* lub z praktyki rzymskiej²². Z kolei A. Santantoni wyklucza pochodzenie rzymskie tego rytu ze względu na brak dowodów i dochodzi do wniosku, iż jest możliwe, że te dwie różne tradycje łacińskie: rzymska i galijska zaczerpnęły ten ryt, każda na

¹⁶ Por. J. Stefański, *Die römischen Ordinationsriten von 1968 und 1990. Eine geschichtlich-liturgische Studie*, w: *Manifestatio Ecclesiae. Studien zu Pontifikale und bischöflicher Liturgie*, red. W. Haunerland, O. Mittermeier, M. Stelle, W. Steck, Regensburg 2004, s. 131.

¹⁷ Por. J. Lécuyer, *Le sacrement de l'ordination. Recherche historique et théologique*, Paris 1983, s. 97.

¹⁸ Por. P. Jounel, *Le Ordinations*, w: *La Chiesa in preghiera*, t. III: *I sacramenti*, red. A.G. Martimort, Brescia 2002, s. 165.

¹⁹ Por. *Constitutiones Apostolorum*, VIII: 4, 6, w: *Synodi et collectiones legum*, t. II, red. A. Baron, H. Pietras, Kraków 2007, s. 221*.

²⁰ Por. Ch. Munier, *Les Statuta Ecclesiae Antiqua*, Editio Etudes critiques, Paris 1960, kan. 90.

²¹ Por. A. Lameri, *La Traditio Instrumentorum e delle insegne nei riti di ordinazione. Studio storico-liturgico*, Roma 1998, s. 43.

²² Por. B. Botte, *Le rituel d'ordination des Statuta Ecclesiae Antiqua*, Recherches de théologie ancienne et médiévale 11(1939), s. 231-233.

własną rękę i niezależnie od siebie, z wielkiej tradycji wschodniej²³. Natomiast w Rzymie praktyka nakładania Ewangeliarza poświadczona jest w VI wieku. Zwyczaj ten początkowo zarezerwowany był dla obrzędu konsekracji Biskupa Rzymu. Taka sytuacja trwała do X wieku. Dopiero w *Ordo romanus XXXV* pojawia się praktyka nakładania Ewangelii w czasie wszystkich święceń biskupich²⁴.

3. STRUKTURA ŚWIĘCEŃ BISKUPICH W LITURGII RZYMSKIEJ Wczesnego Średniowiecza w świetle Sakramentarzy i *Ordines Romani*

Po ukazaniu się *Tradycji Apostolskiej*, aż do VI wieku panuje cisza, jeżeli chodzi o źródła, które opisywałyby, jak wyglądała liturgia święceń biskupich. Dopiero kompilacja z drugiej połowy VI wieku (550-590), czyli *Sakramentarz z Werony*, dostarcza kompletnego formularza rytu ordynacji biskupa²⁵. Formuły modlitewne w nim zawarte pochodzą na pewno z epoki wcześniejszej, prawdopodobnie z połowy V wieku²⁶. Zostaną one następnie przejęte przez *Sakramentarz Gregoriański*²⁷, który będzie jeszcze przez długi czas podstawowym wyznacznikiem dla sprawowania liturgii papieskiej. Jak słusznie zauważa P. Jounel, aby przedstawić pełną panoramę liturgii święceń biskupich, sprawowanej według rytuału rzymskiego od VI do VIII wieku, oprócz wspomnianych dwóch sakramentarzy, podających teksty modlitw wypowiedzianych przez biskupa konsekrateur, należy uwzględnić jeszcze tzw. *Ordines romani*, czyli księgi opisujące ryt²⁸. Na podstawie analizy wymienionych źródeł liturgicznych, B. Kleinheyer wyodrębni następujące elementy w celebracji święceń biskupa tego okresu: 1) przygotowanie dalsze do celebracji święceń; 2) Eucharystia z okazji święceń; 3) modlitwa wspólnoty w ramach przygotowania bezpośredniego; 4) ryt centralny; 5) niektóre pozostałe ryt²⁹.

²³ Por. A. Santantoni, *L'ordinazione episcopale*, dz. cyt., s. 139. Obrzęd nałożenia Ewangeliarza na głowę elekta był stosowany w święceniach biskupich w rytach wschodnich począwszy od IV wieku – por. S. Virgulin, *Ministeri e ordinazione in oriente*, w: *Studia Anselmiana* 92: Il ministero ordinato nel dialogo ecumenico. Atti del VII Convegno di teologia sacramentaria 22-24 Novembre 1984, red. G. Farnedi, P. Rouillard, Roma 1985, s. 135-136.

²⁴ Por. *Ordo XXXV A*, nr 8, w: M. Andrieu, *Les Ordines Romani du Haut Moyen Age*, t. IV: *Les Textes (suite) (Ordines XXXV-XXLIX)*, Leuven 1985, s. 74: „duo episcopi nitentes aevangelia tenent super verticem eius”; *Ordo XXXV B*, nr 24, w: M. Andrieu, *Les Ordines Romani...*, t. IV, dz. cyt., s. 105. Na ten temat por. także: A. Santantoni, *L'ordinazione episcopale*, dz. cyt., s. 138-140.

²⁵ Por. L.C. Mohlberg, *Sacramentarium Veronense* (Cod. Bibl. Capit. Veron. LXXXV/80), Roma 1956, nr 942-947 (consecratio episcoporum) [dalej: Ve].

²⁶ Por. A. Santantoni, *L'ordinazione episcopale*, dz. cyt., s. 50.

²⁷ Por. J. Deshusses, *Le Sacramentaire Grégorien. Ses principales formes d'après les plus anciens manuscrits*, Fribourg 1971, nr 21-26 (benedictio episcoporum) [dalej: GrH].

²⁸ Por. P. Jounel, *Le Ordinations*, dz. cyt., s. 174.

²⁹ Por. B. Kleinheyer, *Ordinations e ministeri*, dz. cyt., s. 53.

W świetle wspomnianych dokumentów, w Rzymie tej epoki istnieją dwa w znacznym stopniu różniące się w szczegółach rytury święceń: pierwszy, to obrzęd święceń Biskupa Rzymu przez biskupów podmiejskich, zaś drugi, to święcenia kandydata na biskupa z centralnej Italii. Te ostatnie święcenia są prerogatywą papieża, który pełni funkcję metropolity dla biskupów tego terytorium. *Ordines romani* XLA i XLB zawierają opis udzielenia święceń biskupich papieżowi, natomiast *Ordines romani* XXXIV (nr 14-45)³⁰, XXXV (nr 38-74)³¹, XXXVI (nr 29-39)³² opisują te drugie święcenia³³.

Święcenia Biskupa Rzymu mają miejsce w bazylice św. Piotra³⁴. Po litanii, biskup Albano odmawia pierwszą orację (kolekta *Adesto*)³⁵, potem biskup Porto drugą (*Propitiare*)³⁶. Następnie przynosi się Ewangelie, które są otwarte, a dwaj diakoni trzymają je nad głową elekta. Biskup Ostii odmawia modlitwę konsekracyjną. Po święceniach archidiacon nakłada paliusz nowemu papieżowi. Ten ostatni podchodzi do tronu, przekazuje znak pokoju wszystkim biskupom, a następnie intonuje hymn *Gloria in excelsis Deo*³⁷.

Święcenia biskupie kandydatów pochodzących spoza Rzymu są poprzedzone odpowiednim przygotowaniem dalszym. Już w piątek przybywają do Rzymu delegaci diecezji wraz ze swoim kandydatem, który potwierdza przed archidiaconem, że nie jest związany żadną przeszkodą uniemożliwiającą przyjęcie przez niego święceń. Archidiacon informuje papieża o złożonej przysiędze. Następnego dnia delegaci przedstawiają papieżowi i zgromadzonemu klerowi prośbę o udzielenie święceń wybranemu przez nich kandydatowi, który zostaje poddany przesłuchaniu³⁸. Egzamin ma na celu ustalenie, jaką posługę kościelną pełnił do tej pory kandydat oraz jak przedstawia się jego sytuacja rodzinna. Przesłuchanie

³⁰ Por. M. Andrieu, *Les Ordines Romani du Haut Moyen Age*, t. III: *Textes (suite)* (Ordines XIV – XXXIV), Louvain 1974, s. 606-613.

³¹ Por. M. Andrieu, *Les Ordines Romani...*, t. IV, dz. cyt., s. 40-46.

³² Por. tamże, s. 200-202.

³³ Na ten temat por. także: P. Jounel, *Le Ordinazioni*, dz. cyt., s. 178.

³⁴ Por. Ordo XXXVI, nr 41, w: M. Andrieu, *Les Ordines Romani...*, t. IV, dz. cyt., s. 203: „Egrediturque cum eo universus clerus vel populus ad basilicam sancti Petri”.

³⁵ Por. Ordo XL B, nr 3, w: M. Andrieu, *Les Ordines Romani...*, t. IV, dz. cyt., s. 307; Ordo XL A, nr 3, w: tamże, s. 303.

³⁶ Por. Ordo XL B, nr 4, w: M. Andrieu, *Les Ordines Romani...*, t. IV, dz. cyt., s. 307; Ordo XL A, nr 3, w: tamże, s. 303.

³⁷ Por. Ordo XL A, nr 8, w: M. Andrieu, *Les Ordines Romani...*, t. IV, dz. cyt., s. 305: „De inde ascendit ad sedem et dat pacem omnibus sacerdotibus et dicit *Gloria in excelsis Deo*”. Natomiast w Ordo XL B gremium osób, którym nowy papież przekazuje znak pokoju, zostaje poszerzone o diakonów – por. M. Andrieu, *Les Ordines Romani...*, t. IV, dz. cyt., s. 308: „...et dat pacem omnibus sacerdotibus «et diaconibus»...”. Powyższe obrzędy święceń szczegółowo omawiają w swoich publikacjach między innymi: P. Jounel, *Le Ordinazioni*, dz. cyt., s. 178; A. Lameri, dz. cyt., s. 78-79.

³⁸ Por. Ordo XXXIV, nr 22, w: M. Andrieu, *Les Ordines Romani...*, t. III, dz. cyt., s. 608-609.

obejmuje również pytania na temat ewentualnych negocjacji odnośnie do wyboru kandydata do posługi episkopatu oraz zawiera pytanie o kanon ksiąg biblijnych czytanych w liturgii jego Kościoła lokalnego³⁹. Biskup Rzymu udziela następnie rozporządzenia co do przyszłych obowiązków związanych z urzędem pasterskim biskupa, odsyłając zresztą kandydata do spisanych dyrektyw, które zostaną mu przekazane w dniu konsekracji⁴⁰.

Dniem święceń biskupich jest niedziela⁴¹. Ordynacja odbywa się w oratorium monasteru św. Marcina i dokonuje jej osobiście sam papież, w asyście biskupów, prezbiterów i innych sprawujących posługi. Na początku Mszy nie śpiewa się *Kyrie*⁴². W odróżnieniu od święceń papieża, obrzęd konsekracji kandydata spoza Rzymu ma miejsce pomiędzy gradualem a wersetem allelujatycznym⁴³. Podczas gradułu archidiacon udaje się wraz z akolitami i subdiakonami do *secretarium*, aby tam ubrać elekta w dalmatykę i w ornat oraz nałożyć mu sandały. Następnie zostaje on przez nich wprowadzony do kościoła i papież przedstawia go ludowi, po czym zaprasza zgromadzenie do modlitwy⁴⁴. Schola intonuje litanie, w czasie której biskup Rzymu wraz z kapłanami i elektem leżą krzyżem przed ołtarzem⁴⁵.

Po modlitwie, która zamyka litanie, rozpoczyna się ryt centralny, czyli nałożenie rąk i modlitwa konsekracyjna. *Ordines romani* rzadko mówią wyraźnie o nałożeniu rąk, co potwierdzają także inne dokumenty tej epoki⁴⁶. Wedle postanowień Soboru w Nicei, minimum trzech biskupów powinno nałożyć ręce na elekta podczas święceń biskupich (kan. 4)⁴⁷. Owo *minimum* praktyki Kościoła starożytnego przekształciło się we wczesnym średniowieczu w *maximum*, czego potwierdzenie można znaleźć, dokonując analizy rytu święceń biskupich papieża w *Ordines romani* XLA i XLB. Nawet gdy jest obecnych więcej biskupów, to na papieża

³⁹ Por. Ordo XXXIV, nr 27, w: M. Andrieu, *Les Ordines Romani...*, t. III, dz. cyt., s. 610: „Iterum domnus apostolicus interrogat eum: *Quales codices in ecclesia tua leguntur?* Resp.: *Octatheucum, regnorum, prophetarum, actuum apostolorum, evangelium et apostolum*”; por. także Ordo XXXVB, nr 6, w: M. Andrieu, *Les Ordines Romani...*, t. IV, dz. cyt., s. 100.

⁴⁰ Por. B. Kleinheyder, *Ordinazioni e ministeri*, dz. cyt., s. 54.

⁴¹ Por. Ordo XXXIV, nr 32, w: M. Andrieu, *Les Ordines Romani...*, t. III, dz. cyt., s. 611.

⁴² Por. Ordo XXXVB, nr 10, w: M. Andrieu, *Les Ordines Romani...*, t. IV, dz. cyt., s. 101: „Finito introitu, non dicatur *Kyrie*, sed *Gloria in excelsis*”.

⁴³ Por. Ordo XXXIV, nr 37-43, w: M. Andrieu, *Les Ordines Romani...*, t. III, dz. cyt., s. 612-613; por. także B. Kleinheyder, *Ordinazioni e ministeri*, dz. cyt., s. 55.

⁴⁴ Por. Ordo XXXIV, nr 38, w: M. Andrieu, *Les Ordines Romani...*, t. III, dz. cyt., s. 612.

⁴⁵ Por. Ordo XXXIV, nr 39, w: M. Andrieu, *Les Ordines Romani...*, t. III, dz. cyt., s. 612-613: „Deinde scola incipit *Kyrieleison*, cum laetania, prostrato domno apostolico cum sacerdotibus et ipso electo in terra ante altare”. Na ten temat por. także P. Jounel, *Le Ordinazioni*, dz. cyt., s. 178.

⁴⁶ Jak trafnie spostrzega B. Nadolski, „Ordo XXXIV nie mówi o nałożeniu rąk, chociaż zdaniem badaczy należy to zakładać” – por. tenże, *Liturgika*, t. III, dz. cyt., s. 163.

⁴⁷ Por. P. de Puniet, *Consécration épiscopale*, w: *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*, red: F. Cabrol, H. Leclercq, t. III/2, Paris 1948, s. 2586.

nakłada swoje ręce i tak tylko trzech spośród nich, a mianowicie biskupi: Albano, Porto i Ostii⁴⁸.

Jeżeli chodzi o proces formowania się modlitwy konsekracyjnej, można wyodrębnić trzy jej wersje: Ve 947, GeV 769/71 oraz GrH 23, które – według zgodnej opinii badaczy – powstały najpóźniej w połowie V wieku i stanowią rdzeń rzymskiej liturgii święceń biskupich wczesnego średniowiecza. Zdaniem B. Kleinheyera, analiza tekstów tych modlitw prowadzi do wniosku, iż na nich opiera się bardzo jednolita koncepcja teologii posług tego okresu, związanych z sakramentem święceń, co przejawia się między innymi w odniesieniach do figur starotestamentalnych⁴⁹. Formuła modlitewna ordynacji biskupa, która około X wieku przybiera postaci galijskiej prefacji śpiewanej⁵⁰, kładzie przede wszystkim nacisk na majestat najwyższego kapłana poprzez analogię do typologii kapłaństwa Aarona oraz akcentuje autorytet władzy nad ludem, odwołując się do wzoru Mojżesza⁵¹.

Po odmówieniu modlitwy konsekracyjnej, papież przekazuje znak pokoju nowo ordynowanemu, który w swoim czasie idzie przekazać go pozostałym biskupom i prezbiterom. Następnie Biskup Rzymu każe mu usiąść w pierwszym rzędzie biskupów. Kolejnym elementem obrzędów święceń jest przekazanie *formaty*, to znaczy specjalnego dyrektorium, które zawiera wskazówki potrzebne do wypełniania misji pasterskiej wśród owczarni powierzonej nowemu biskupowi. Następnie, nowo ordynowany otrzymuje od papieża świętą Eucharystię. Część konsekrowanego chleba spożywa na ołtarzu, a resztę, czyli tzw. „rezerwę” zatrzymuje, aby móc przyjmować Komunię świętą przez najbliższe 40 dni⁵². Na polecenie papieża udziela on potem Komunii świętej całemu ludowi⁵³.

4. OBRZĘDY ŚWIECEN BISKUPICH W PONTYFIKALE RZYMSKO-GERMAŃSKIM

Kamieniem milowym, węzłem o doniosłym znaczeniu w rozwoju obrzędów święceń poza Rzymem, jest *Pontyfikał rzymsko-germański*, opracowany w *scrip-*

⁴⁸Ta norma wywarła swój wpływ na strukturę święceń prezbiteratu. Pod koniec omawianej epoki w Rzymie wchodzi w życie praktyka, aby po konsekratorze dwóch kardynałów prezbiterów nałożyło swoje ręce na kandydata, czyli nie wszyscy obecni prezbiterzy – por. B. Kleinheyer, *Ordinazioni e ministeri*, dz. cyt., s. 57-58.

⁴⁹Por. tamże, s. 58-59.

⁵⁰Por. P. Jounel, *Le Ordinazioni*, dz. cyt., s. 174.

⁵¹Por. J. Stefański, *Kalendarium prac nad pierwszym i drugim wydaniem typicznym Pontyfikału rzymskiego De Ordinatione z 1968 i 1990 roku*, Roczniki Teologiczne 49(2002)8, s. 68.

⁵²Por. Ordo XXXIV, nr 44, w: M. Andrieu, *Les Ordines Romani du Haut Moyen Age*, t. III, dz. cyt., s. 613: „Dum vero venerit ad communicandum, dominus apostolicus porrigit ei formatam atque sacram oblationem et, eam suscipiens, ipse episcopus ex ea communicat super altare et caeterum ex ea sibi reservat ad communicandum usque ad dies quadraginta”.

⁵³Por. tamże, nr 45: „Et postmodum ex praecepto domni apostolici communicat omnem populum”. Na ten temat por. także P. Jounel, *Le Ordinazioni*, dz. cyt., s. 179.

torium św. Albano z Magonza pomiędzy 950 a 961/63 rokiem⁵⁴. Z jednej strony, stanowi on punkt dojścia w jakiejś ewolucji tekstów liturgicznych, w którym łączą się ze sobą *Ordines romani* dwóch kolekcji, mieszane rytuały rzymsko-frankońskie oraz kolekcje dydaktyczne, a z drugiej, pozostaje punktem wyjścia, z którego po jego migracji do Rzymu rozwinęły się następne pontyfikaty. Dzieło to należy uznać za świadectwo liturgii, którą uważa się za rzymską na północ od Alp, a która w rezultacie stanowi splot i osmozę liturgii importowanej z Rzymu po 700 roku oraz tradycji galijskich, frankońskich i germańskich⁵⁵.

Obrzędy święceń biskupa w tym pontyfikale poprzedzone są przepisami prawnymi pochodzącymi z kanonów soborowych. Święcenia rozpoczynają się po śpiewie antyfony na wejście, hymnu *Gloria* i odmówieniu oracji. Elekt, ubrany w albę, stułę, cingulum i kapę⁵⁶, zostaje wprowadzony przed ołtarz przez dwóch biskupów, gdzie następuje „*Incipit examinatio in ordinatione episcopi secundum Gallos*”⁵⁷. Kandydat na biskupa zostaje ponownie zaprowadzony do zakrystii, gdzie zakłada sandały, wdziewa rękawiczki i nakłada dalmatykę. Tym czynnościom towarzyszą odpowiednie modlitwy⁵⁸. W tym czasie w kościele czyta się lekcję z 1 Tm 3,1-7 oraz śpiewa gradual i *tractus*. Potem elekt jest przyprowadzany do głównego konsekrateura, który zwraca się do ludu ze słowami napomnienia. Po tym następuje śpiew litanii, a po nim modlitwa konsekuracyjna, którą przerywa się w połowie w celu namaszczenia głowy elekta⁵⁹. Po zakończeniu modlitwy, konsekратор przystępuje do namaszczenia rąk⁶⁰ i kciuka nowo ordynowanego⁶¹, a następnie ma miejsce ryt błogosławieństwa i przekazania pierścienia⁶² i pastorału⁶³. Po tych obrzędach odczytuje się Ewangelię i przechodzi do celebracji eucharystycznej, na zakończenie której przekazuje się nowemu biskupowi wspomnianą *formatę* i chleb konsekrowany, aby mógł spożywać Ciało Pańskie przez kolejne 40 dni⁶⁴.

W strukturze *Pontyfikału rzymsko-germańskiego* pojawia się pewna nowość, istotna z punktu widzenia teologii sakramentu święceń. Święcenia biskupie, prezbiteratu i diakonatu nie stanowią już razem całości. Święcenia zaczynają się od tonsury, a szczytem ich jest prezbiterat. Biskupstwo zostaje od nich odłączone

⁵⁴ Por. *Pontificale romano-germanico*, w: *Studi e Testi*, t. II, wyd. C. Vogel, Città del Vaticano 1963 [dalej: PRG].

⁵⁵ Por. A. Lameri, dz. cyt., s. 81-82.

⁵⁶ Por. PRG LXIII, nr 10.

⁵⁷ Por. PRG LXIII, nr 12-16.

⁵⁸ Por. PRG LXIII, nr 24-26.

⁵⁹ Por. PRG LXIII, nr 35.

⁶⁰ Por. PRG LXIII, nr 36.

⁶¹ Por. PRG LXIII, nr 37.

⁶² Por. PRG LXIII, nr 38-45.

⁶³ Por. PRG LXIII, nr 41-43.

⁶⁴ Por. PRG LXIII, nr 58.

i pojawia się obok koronacji króla lub cesarza, ponieważ biskup (jako następca Apostołów) stał się panem feudalnym. Obrzęd galijski święceń biskupich, najpełniej zaprezentowany w tym właśnie pontyfikale, stanie się z czasem, po nieznacznych modyfikacjach wprowadzonych przez *Pontyfikał Duranda*, punktem wyjścia w procesie redakcji potrydenckiego Pontyfikału z 1596 roku, wydanego przez Urbana VIII.

PODSUMOWANIE

Reasumując powyższe rozważania nad kształtowaniem się struktury święceń biskupich w pierwszym tysiącleciu, dochodzi się do wniosku, iż zarówno sam schemat święceń biskupich, jak i formuła modlitwy konsekuracyjnej, zawarta w *Tradycji Apostolskiej* posiadają wyjątkowy walor teologiczno-eklezjologiczny, gdyż ukazują figurę biskupa w kluczu sukcesji apostolskiej oraz uwypuklają sakramentalny i kolegialny charakter episkopatu. Dopiero w następnych wiekach do tej stosunkowo prostej i klarownej struktury zaczęto w sposób progresywny wprowadzać drugorzędne elementy celebracyjne, które doprowadziły do wizualnego ubogacenia obrzędów konsekracji biskupiej, a wiele z nich pozostało do dnia dzisiejszego w strukturze ordynacji członków „ordo episcoporum” (np. namaszczenie głowy, nałożenie pierścienia, podanie pastorału).

Warto zauważyć, że proces rozszerzania obrzędów święceń biskupich o nowe elementy rytualne i tekstowe ściśle wiąże się w tym przypadku z nowym spojrzeniem teologów epoki średniowiecza na kwestię sakramentalności episkopatu i z lansowanym w tym okresie modelem biskupa – księcia imperialnego. W tym kontekście nie można pominąć faktu, iż na ewolucję obrzędów święceń biskupich wywarła znaczący wpływ dominująca w średniowiecznej sakramentologii koncepcja równości pomiędzy prezbiterem a biskupem na płaszczyźnie sakramentalno-ontologicznej, która sprowadzała się do tego, że różnicy pomiędzy jednym a drugim upatrywano właściwie tylko na poziomie jurysdykcyjnym, czyli zawężano ją do kategorii godności. Konsekwencją powyższej tezy podważającej charakter sakramentalny episkopatu stało się rozbieżenie trójstopniowości sakramentu święceń, co znalazło swoje odzwierciedlenie w kodeksach liturgicznych i w praktyce Kościoła. Trzeba będzie poczekać kilka wieków, aż do pontyfikatu Piusa XII, który w Konstytucji apostolskiej *Sacramentum Ordinis* (1947 r.), definiując co należy do istoty sakramentu święceń, na nowo połączy ze sobą trzy stopnie święceń (diakoniat, prezbiterat i biskupstwo), przyznając tym samym na płaszczyźnie teologicznej sakramentalny walor biskupstwu.

W analizowanych średniowiecznych dokumentach liturgicznych, regulujących kwestie związane z celebracją święceń biskupich, należy dostrzec również wyraźne analogie z kontekstem historyczno-kulturowym, w jakim dokonywała

się ewolucja struktur obrzędowych. W złożonej genezie wprowadzenia do liturgii święceń biskupich rytu błogosławieństw i przekazania insygniów (pastorału i pierścienia), będących symbolem władzy eklezjalnej i mistycznej relacji oblubieńczej, jaka konstytuuje się pomiędzy biskupem a Kościołem, powinno się uwzględnić także istnienie podobnych obrzędów w stosunkach feudalnych badanej epoki (inwestytura).

DEVELOPMENT OF THE CEREMONY OF THE ORDINATION OF A BISHOP
FROM *APOSTOLIC TRADITION* TO THE *ROMANO – GERMAN PONTIFICAL*
(A HISTORIC – LITURGICAL LAYOUT)

Summary

The article presents the history of formation of the ceremony of the ordination of a bishop during the period of time from III to X century. The *Apostolic Tradition* shows the ceremony of bishop sacramental orders in a light and relatively simple structure, in which is clearly isolated that, what belongs to its main point (prayer of ordination, laying on of hands).

In the later Middle Ages liturgical codes are appearing secondary celebration elements (for example: solemnly of elect's head). Their excessive development, in a consequence, leads to obscurity of that, what constituted a fundamental core in a structure of the ordination of a bishop.

Keywords: bishop, sacramental orders, liturgy, laying on of hands, prayer of ordination

Nota o Autorze: ks. dr Waldemar Bartocha – archidiecezja łódzka, ukończył studia doktoranckie z liturgiki na Wydziale Teologicznym Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie (2005-2010); laureat *Nagrody im. ks. prof. Adama Duraka SDB z zakresu teologii* (w kategorii praca magisterska, licencjacka lub doktorska), edycja 2010; obecnie wikariusz w parafii św. Wojciecha w Dobroniu.

Słowa kluczowe: biskup, sakrament święceń, liturgia, nałożenie rąk, modlitwa konsekracyjna